

להתרפק על העבר

המכיל רשימה מאוחרת יותר של אלופים שנקלטו והתיישבו במקומתם (מ"מ"ג).²

תקופת ארץ כנען

תולדות עשיו ראשיתן בארץ כנען, וכצעד ראשון מתארו הכתוב כמי שלקוח את נשיו מבנות כנען:

וְאֵלֶּה תְּלֻדֹת עֵשָׂו הוּא אָדוֹם:³ עֵשָׂו לָקַח אֶת נְשָׁיו מִבְּנוֹת כְּנָעַן אֶת עֵדָה בַּת אֵילֹן הַחֲתִי וְאֶת אֶהְלִיבָמָה בַּת עֵנָה בַּת צְבֻעֹן הַחֲוִי: וְאֶת בְּשֵׁמֶת בַּת יִשְׁמָעֵאל אָחוֹת נְבִיּוֹת:

(בראשית ל"ו, א'-ב')

שלוש נשים לוקח עשיו: ראשונה היא עדה, לאחריה אהליבמה ובשלישית בשמת.⁴ כבר במבט ראשון ניתן לזהות את תיאורה החרגי של אהליבמה: בניגוד לעדה - המיוחסת

² ברשימה זו אחד עשר אלופים בסה"כ, וחלקם מן העבר (כמו נשות עשיו - תמוע ואהליבמה, או צאצאיו של אליפז - קנז ותימן).

³ זיהויו של עשיו כ'אדום', מצביע אל האירוע בו הוא נקרא בשם זה: "וַיִּזְדַּע יַעֲקֹב נֶזֶד וַיָּבֵא עֵשָׂו מִן הַשָּׂדֶה וְהוּא עֵיפִי: וַיֹּאמֶר עֵשָׂו אֶל יַעֲקֹב הֲלֵעִיטֶנִי נָא מִן הָאָדָם הָאֵדָם הַזֶּה פִי עֵיפִי אֲנֹכִי עַל כֵּן קָרָא שְׁמוֹ אָדוֹם: וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב מִכֶּרֶה כִּיֹּם אֶת בְּכֵרְתְּךָ לִי: וַיֹּאמֶר עֵשָׂו הִנֵּה אֲנֹכִי הוֹלֵךְ לָמוֹת וְלָמָּה זֶה לִי בְּכֵרֶה: וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב הַשְּׂבָעָה לִי כִּיֹּם וַיִּשְׂבַּע לוֹ וַיִּמְכֶר אֶת בְּכֵרְתוֹ לְיַעֲקֹב: וַיַּעֲקֹב נָתַן לְעֵשָׂו לַחֶם וּנְזִיד עֲדָשִׁים וַיֹּאכַל וַיִּשְׂתֶּה וַיִּקֶּם וַיֵּלֶךְ וַיִּבֶז עֵשָׂו אֶת הַבְּכֵרָה" (בראשית כ"ה, כ"ט - ל"ד). השם 'אדום' מספר על להיטותו לאכול 'מן האדום', עד כדי נכונותו לוותר על הבכורה. פתיחה או כותרת המזהה אותו כאדום, כמוה כהזמנה לזהות כיצד תכונה זו משתקפת בסיפור תולדותיו. לא בכך נתמקד בלימוד זה, רק נעיר על העובדה הפשוטה, כי סיפורה של אהליבמה ומשפחתה הרווי בעמדה של נסיגה (ובו יתמקד עיוננו), הוא המחשה טובה לתכונה זו (עוד ראה את הערה 4).

⁴ יכול היה הכתוב לציין את העובדה שאלו הן נשותיו ותו לא. מדוע מתוארת לקיחתן? דומה שבכך מחדד הכתוב את הרלוונטיות והמשמעות של פועלן והתנהגותן בעיני עשיו. שוב ושוב מכנה אותן הכתוב כ'נשות עשיו', שוב ושוב חוזר הכתוב ומכנה את אליפז ואת רעואל 'בניו'. ציון זה מצביע על נוכחות מוגברת שהייתה לו בניהול המשפחה.

מבוא

מהו מקומו של העבר בחייו של אדם? מהו מקומו של העתיד? במובן פשוט, קיימת מצרנות בין השניים: חברה העסוקה בעבר, עשויה למצוא את מקור חיותה בעיסוק בזיכרונות ובהתרפקות על מה שהיה. לעומתה, חברה המכוונת אל העתיד תשים את מעייניה בחזון ובהתחדשות. מענה מעניין ליחס שבין השניים נמצא בפרשתנו.

בעיון זה נעסוק בתולדות עשיו¹, תוך התמקדות באהליבמה אשת עשיו - השנייה מבין שלוש נשותיו. נבחין במעמדה, נעקוב אחרי התולדות שהביאה לעולם, גם נחזור אל שורשיה - אל 'ענה' האב ואל פועלו המשונה - מציאת הימם במדבר ברעותו את החמורים לצבוען אביו. בתום מסע מקראי, נעבור אל סוגיה תלמודית במסכת בבא בתרא, בה תוצג מחלוקת ששררה בין החכמים לבין הצדוקים ביחס לשאלה בה פתחנו - על העבר ועל העתיד. בסוגיה יימתח חוט מקשר בין משפחת אהליבמה לבין עמדת הצדוקים, ובו מקופלת הזמנה - לחשיבה ולמשמעות.

נפתח במבנה הפרשייה: "וְאֵלֶּה תְּלֻדֹת עֵשָׂו הוּא אָדוֹם" (בראשית ל"ו, א') אומר הכתוב, ומשפט זה משמש ככותרת לארבעים ושלושה פסוקים. תחילתם בתיאור תולדותיו בתקופת מגוריו בארץ כנען ועד עזיבתו אותה (שם ב'-ז'), בשלב שני - תיאור תולדותיו בהר שיעיר (שם ט'-י"ד), בשלישי - רשימת 'אלופים' - המשפחות שהועמדו ממנו (שם ט"ו-ט"ז). לאחר מכן חוזר הכתוב לאחור, אל 'בני שיעיר החורי יושבי הארץ' - בטרם בוא עשיו אליה. תחילה בתיאור בני שיעיר (שם כ'-כ"א), בני בניו (כ"ב-כ"ח), ולבסוף בתיאור שבע משפחות - אלופי החורי בארץ שיעיר (כ"ט-ל'). חוליה לפני אחרונה בפרשייה זו היא רשימת המלכים שמלכו בארץ אדום (שם ל"א-ל"ט), ולסיום שב ומונה הכתוב את אלופי עשיו "למקומותם בשמותם" - במניין

¹ כבר הערנו בעיוננו לפרשת תולדות, כי הביטוי 'תולדות' מכיל התייחסות משפחתית, אבל גם התנהגותית ורוחנית. לא רשימות צאצאים בלבד הן בספר בראשית, שכן משוקע בהן חייו על עולמם הרוחני ועל התהליכים הפוקדים את האנשים ואת צאצאיהם.

עשיו בהר שיער

וְאֵלֶּה תִּלְדוֹת עֵשָׂו אָבִי אֲדָוִם בְּהַר שְׁעִיר: אֵלֶּה שְׁמוֹת בְּנֵי עֵשָׂו אֲלִיפֹז בֶּן עֵדָה אִשְׁתׁ עֵשָׂו רְעוּאֵל בֶּן בְּשֵׁמֶת אִשְׁתׁ עֵשָׂו: (שם, ט"ו-י)

תקופת הר שיער נפתחת בציון שמות בני עשיו, ובשלב הבא - בשמות צאצאיהם. בראשון מתוארים שניים - אליפז בן עדה, ורעואל בן בשמת. ומה בדבר יעוש, יעלם וקורח - בניה של אהליבמה? הכתוב מתעלם מהם. בצעד נוסף מתוארים בני אליפז ורעואל:

וַיְהִי בְּנֵי אֲלִיפֹז תִּימָן אֹמֵר צֶפּוֹ וְגַעְתָּם וְקִנְזֵ: וַתִּמְנַע הַיְתָה פִּילְגָשׁ לְאֵלִיפֹז בֶּן עֵשָׂו וַתֵּלֶד לְאֲלִיפֹז אֶת עֲמֶלֶק אֵלֶּה בְּנֵי עֵדָה אִשְׁתׁ עֵשָׂו: וְאֵלֶּה בְּנֵי רְעוּאֵל נַחַת וְזָרַח שְׁמָה וּמְזָה אֵלֶּה הָיוּ בְּנֵי בְשֵׁמֶת אִשְׁתׁ עֵשָׂו:

וְאֵלֶּה הָיוּ בְּנֵי אֶהְלִיבְמָה בֵּת עֵנָה בֵּת צְבָעוֹן אִשְׁתׁ עֵשָׂו וַתֵּלֶד לְעֵשָׂו אֶת [יעיש] יְעוּשׁ וְאֶת יַעֲלָם וְאֶת קָרַח: (שם, י"א-י"ד)

חמישה בנים נולדים לאליפז מעדה, ובן אחד - עמלק, נולד לו מתמנע. ולרעואל - נולדים ארבעה. כעת, באופן פלאי, חוזר הכתוב דור אחד לאחור, ומתאר את אהליבמה ואת שלושת בניה - יעוש יעלם וקורח. לא נכדים לעשיו מתוארים כעת, כי אם בנים, המוכרים ללומד מתיאורי הדור הקודם.

אלה אלופי עשיו

אֵלֶּה אֲלוּפֵי בְּנֵי עֵשָׂו בְּנֵי אֲלִיפֹז בְּכוֹר עֵשָׂו אֲלוֹף תִּימָן אֲלוֹף אֹמֵר אֲלוֹף צֶפּוֹ אֲלוֹף קִנְזֵ: אֲלוֹף קָרַח אֲלוֹף גַּעְתָּם אֲלוֹף עֲמֶלֶק אֵלֶּה אֲלוּפֵי אֲלִיפֹז בְּאֶרֶץ אֲדָוִם אֵלֶּה בְּנֵי עֵדָה:

וְאֵלֶּה בְּנֵי רְעוּאֵל בֶּן עֵשָׂו אֲלוֹף נַחַת אֲלוֹף זָרַח אֲלוֹף שְׁמָה אֲלוֹף מְזָה אֵלֶּה אֲלוּפֵי רְעוּאֵל בְּאֶרֶץ אֲדָוִם אֵלֶּה בְּנֵי בְשֵׁמֶת אִשְׁתׁ עֵשָׂו:

וְאֵלֶּה בְּנֵי אֶהְלִיבְמָה אִשְׁתׁ עֵשָׂו אֲלוֹף יְעוּשׁ אֲלוֹף יַעֲלָם אֲלוֹף קָרַח אֵלֶּה אֲלוּפֵי אֶהְלִיבְמָה בֵּת עֵנָה אִשְׁתׁ עֵשָׂו: אֵלֶּה בְּנֵי עֵשָׂו וְאֵלֶּה אֲלוּפֵיהֶם הוּא אֲדָוִם: (שם, ט"ו-י"ט)

פסוקים אלו משמשים מעין סיכום, ובו ציון לאלופים - משפחות שהתפתחו משלושת ענפי צאצאיו של עשיו. למעשה, רשימה זו היא כמעט שכפול של רשימת בני עשיו מפסוקים י"ג-י"ד. אלופים ראשונים הם בני אליפז: שבעה במספר. ששת בניו, ואליהם נוסף קורח - בנה של אהליבמה.⁷ אלופים שניים הם בני רעואל, ובהם אין כל

⁷ שאלה מתבקשת היא - מדוע מוצב קורח, בן אהליבמה, ברשימת "בני עדה". בהמשך הוא יזכר גם במקומו כבנה של אהליבמה. משמעות אפשרית - פיצול במחנה קורח, שחלק ממנו הצטרף אל האלופים בני עדה.

אל אביה אילון, ולבשמת - המיוחסת אל ישמעאל אביה ואל נביות אחיה, אהליבמה מיוחסת פעמיים כבת - "בת ענה בת צבעון החו" - כאילו היא ביתו של ענה וגם בתו של צבעון. בהמשך נראה שענה הוא בנו של צבעון: אם כן, היה מתבקש לנסח: "בת ענה בן צבעון". בנוסף - מה מקופל בייחוסה של אהליבמה שני דורות לאחור?

בשלב שני עובר הכתוב ומתאר את לידת הדור הבא:

וַתֵּלֶד עֵדָה לְעֵשָׂו אֶת אֲלִיפֹז וּבְשֵׁמֶת יֵלְדָה אֶת רְעוּאֵל: וְאֶהְלִיבְמָה יֵלְדָה אֶת [יעיש] יְעוּשׁ וְאֶת יַעֲלָם וְאֶת קָרַח אֵלֶּה בְּנֵי עֵשָׂו אֲשֶׁר יֵלְדוּ לוֹ בְּאֶרֶץ כְּנָעַן (שם, ד"ה)

מדוע השתנה הסדר? בתיאור לקיחת הנשים עדה הייתה ראשונה, לאחריה אהליבמה ולבסוף בשמת. כעת - עדה נשארת בראש, בשמת שנייה ואהליבמה נדחית אל סוף הרשימה. בנוסף, על עדה מסופר שילדה בן אחד - אליפז, בשמת מתוארת כמי שילדה את רעואל, ואילו לאהליבמה מיוחסים שלושה בנים - יעוש, יעלם וקורח. שאלה מתבקשת - האם המקרא מתאר את מספר הבנים כפי שהיו, או רק את החשובים או הרלוונטיים מביניהם? האפשרות השנייה נפוצה במקרא ברשימות מסוג זה, שכן מטרתן להעמיד את השלד לסיפור המקראי, שבמקרה זה הוא תולדות המשפחה.⁵

בשלב זה מסכם הכתוב את התיאור עד כה: "אלה בני עשיו אשר ילדו לו בארץ כנען". עד כאן שלב א' - בו נוכחת המשפחה בארץ כנען. בשלב הבא - מתוארת עזיבה:

וַיִּקַּח עֵשָׂו אֶת נְשָׁיו וְאֶת בְּנָיו וְאֶת בְּנֹתָיו וְאֶת כָּל נַפְשוֹת בֵּיתוֹ וְאֶת מִקְנֵהוּ וְאֶת כָּל בְּהֵמָתוֹ וְאֶת כָּל קִנְיָו אֲשֶׁר רָכַשׁ בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיֵּלֶךְ אֶל אֶרֶץ מִפְּנֵי יַעֲקֹב אַחִיו: כִּי הָיָה רְכוּשָׁם רָב מִשְׁבֵּת יַחְדָּו וְלֹא יָכְלָה אֶרֶץ מְגוֹרֵיהֶם לְשֵׂאת אֹתָם מִפְּנֵי מִקְנֵיהֶם: וַיֵּשֶׁב עֵשָׂו בְּהַר שְׁעִיר עֵשָׂו הוּא אֲדָוִם: (שם, ו"ז)

עשיו עוזב, ולוקח עמו את כל בני משפחתו והנלווים אליהם.⁶ הסיבה להעתקה - 'מפני יעקב אחיו'. בעקבותיה - עומדת להיפתח תקופה חדשה - בהר שיער.

⁵ לתופעה זו ביטויים רבים במקרא. דוגמא: פעמיים מציין הכתוב בספר שמואל א' שהיו לשאול שלושה בנים ("ד, מ"ט; ל"א, ב'), תוך התעלמות מן הבן הנוסף - איש בושת. באופן פלאי אזכורו הראשון הוא בעת המלכתו על ידי אבנר (שמואל ב' ב', ח'). השמטתו בשלבים הראשונים מתפרשת כצורת הבעה לחוסר ההתאמה שהייתה לו להיות הבן הממשיך את שאול.

⁶ דומה שהפירוט הרב מצביע על העתקה גמורה וסופית של מקומו.

אָצַר בְּלֶהָן וְזָעוֹן וְעָקוֹן: אֵלֶּה בְּנֵי דִישׁוֹן עוֹץ וְאָרְן:
(שם, כ"ב-כ"ח)

כמה הערות ביחס לתיאורים אלו: שתי בנות נולדות לשעיר בפסוקים אלו: האחת היא תמנע (פסוק כ"ב) - לימים פילגש לעשיו היולדת לו את עמלק (פסוק י"ב). השנייה היא אהליבמה (פסוק כ"ה) - לימים אשתו השנייה של עשיו. כלומר, עשיו נושא שתי נשים שהן נכדות של שעיר.

פלאי הוא התיאור "וְאֵלֶּה בְּנֵי צְבֻעוֹן וְאֵיָה וְעֵנָה הוּא עֵנָה אֲשֶׁר מִצָּא אֶת הַיָּמִים בְּמִדְבָּר בְּרַעְתּוֹ אֶת הַחֲמֹרִים לְצְבֻעוֹן אָבִיו". הקשיים שבו: ענה מתואר כבנו של צבועון, ומנגד - הלומד כבר יודע שענה הוא בנו של שעיר - ואחיו של צבועון (פסוק כ'). האם זהו אותו ענה? האם שני אנשים הם? עוד תמוה הוא תיאור מציאתו את הימים במדבר. מי הם הימים? מהי משמעות מציאתם? גם הקשר המציאה - רעיית החמורים לצבועון אביו - תמוה בכמה מובנים: מהי 'רעיית חמורים'? מדוע חשוב לציין שהחמורים היו של צבועון אביו? מה ניתן ללמוד על האיש מפועלו זה? גם הפסוק הבא תמוה: מדוע יש צורך לכנות את אהליבמה 'בת ענה', מיד לאחר שנכתב: 'אלה בני ענה'?

כעת נתבונן בדרך בואה של אהליבמה לאוויר העולם: קודם לכן אופיינה אישה זו בהתרפקות על העבר ועל שורשיה. כעת ניתן להבחין מהיכן צמחה תכונה זו. אם נאמר ששני אנשים נקראו בשם 'ענה', הרי שאביה, ענה, קרוי על שם דודו - אחי אביו¹⁰. חכמים במדרש מתארים את צבועון כמי שבא על אמו, וילד ממנה את ענה, שהיה בנו, אך גם היה אחיו (בבא בתרא קט"ו, ב). ביאה על האם היא מעשה קיצוני, ומקופלת בו תנועת נפש של אדם החוזר לאחור ומקבל חיים מן המקום שהביאו לעולם. אינו רואה את סיפור חייו כהתחלה חדשה; "וְאֵלֶּה בְּנֵי צְבֻעוֹן וְאֵיָה וְעֵנָה" - וא"ו החיבור הנוספת לתיאור בניו של צבועון, קושרת את תיאור בניו אל העבר, שלא לראות בהם התחלה חדשה.

גם בחירתו של ענה לרעות עדר של חמורים, היא פעולה לא שגרתית: חמור הוא בהמה מפותחת, המשרתת את האדם ברכיבה או במשא. בדרך כלל, מקובל לרעות עדרי צאן או בקר, המשמשים לבשר, לצמר, לעור וכדו'. רעיית חמורים פירושה הימנעות משימוש מושכל, בפוטנציאל התרבות והפיתוח המשוקעים בהם. בנוסף, פעולה זו נעשית עבור אביו, וגם בכך יש מידה של חזרה לאחור.

את מציאת הימים מפרשים חז"ל כהכלאה הראשונה בין סוס וחמור: "זימן חמורה והעלה עליה סוס" (ירושלמי מסכת ברכות פרק ח ה"ה). ה'מם', אם כך, הוא יצור כלאים, יצירה משונה בעולם, כזו שאין לה המשכיות. יש

שינוי: נחת זרחה, שמה ומזה. אלופים אחרונים הם בני אהליבמה ועשיו - יעוש, יעלם וקורח. בשונה מן האלופים בני אליפז ובני רעואל - שהם נכדיו של עשיו, בני אהליבמה הם בניו⁸.

עד כאן - תיאור תולדות עשיו וצאצאיו. קודם שנעבור אל שעיר ואל תולדותיו, נחזור אל אהליבמה ונבקש להבין. שני דורות לאחור מיוחסת אהליבמה - "בַּת עֵנָה בַּת צְבֻעוֹן", וכמו מעיד הכתוב בכך על המשקל שהיה לדמות האב ולדמות הסב בתודעתה. ציונה כ'בת צבועון', תחת 'בן צבועון' המתבקש, מייחס אותה בקשר ישיר אל סבה, כאילו הייתה ביתו. ניתן לראות בכך ביטוי נוסף לעוצמת קשריה אל שורשיה. אהליבמה היא אשתו השנייה של עשיו, אך כאשר היא באה להעמיד את הדור הבא, היא נדחית אל סוף הרשימה (שם ה'). דחייה נוספת, משמעותית, של הבנים - בשתיקת הכתוב מלתארם ברשימת בני עשיו (פסוק י'). כאילו שני בנים היו לו, והשלושה - יעוש, יעלם וקורח - אינם נספרים. חולשה זו ממשיכה, ובשלב בו אליפז ורעואל מעמידים את הדור הבא, אחיהם - יעוש, יעלם וקורח, אינם מתייבצים במעמד של אבות, מייסדי משפחות (שם י"א-י"ד). תחת זאת הם מסונפים אל אמם המתוארת כ'בת ענה בת צבועון' (שם י"ד), במעין מיחזור לסיפור לידתם. כמו בדיעבד הם נכללים ברשימת האלופים, אך להעמיד דור נוסף של אלופים הם אינם מסוגלים.

בשלב הבא, עובר הכתוב לדבר על 'שעיר' - האיש שבארצו השתקע עשיו - ומתאר את צאצאיו.

אלה בני שעיר החור

אֵלֶּה בְּנֵי שְׁעִיר הַחֲרִי יִשְׁבִּי הָאָרֶץ לוֹטֵן וְשׁוֹבֵל
וְצְבֻעוֹן וְעֵנָה: וְדִישׁוֹן וְאָצַר וְדִישׁוֹן אֵלֶּה אֲלֹפֵי הַחֲרִי
בְּנֵי שְׁעִיר בְּאָרֶץ אֲדוֹם: (שם, כ"כ-כ"א)

שבעה בנים היו לשעיר, ולימים יהפכו להיות 'אלופי החורי בארץ שעיר' (פסוק ל"א). כעת, מתאר הכתוב את צאצאיהם:

וַיְהִי בְּנֵי לוֹטֵן חָרִי וְהַיָּמִים וְאַחֹת לוֹטֵן תִּמְנַע
וְאֵלֶּה בְּנֵי שׁוֹבֵל עֲלֹן וּמִנַּחַת וְעִיבֵל שְׁפּוֹ וְאוֹנָם:
וְאֵלֶּה בְּנֵי צְבֻעוֹן וְאֵיָה וְעֵנָה הוּא עֵנָה אֲשֶׁר מִצָּא
אֶת הַיָּמִים בְּמִדְבָּר בְּרַעְתּוֹ אֶת הַחֲמֹרִים לְצְבֻעוֹן
אָבִיו: וְאֵלֶּה בְּנֵי עֵנָה דִישׁוֹן וְאֵהֲלִיבְמָה בַּת עֵנָה:
וְאֵלֶּה בְּנֵי דִישׁוֹן חֲמֵדָן וְאֲשֶׁבֶן וְיִתְרָן וְכָרְן: אֵלֶּה בְּנֵי

⁸ בנוסף - שב הכתוב ומייחס את אהליבמה באופן התמוה, המוכר לנו משכבר: "בת ענה בת צבועון".

⁹ היא גם אינה מתוארת באותו פסוק עם שתי הנשים האחרות, וכמו מצביע בכך הכתוב על סוג של חיץ שהתקיים בינה לבין.

¹⁰ קריאה על שם אדם אחר, היא תופעה נדירה במקרא. נדירותה מצביעה על תפישה שמקופלת בה תנועה של התחדשות. לא חיים הממשיכים חיים שכבר היו, אלא התחלה של חיים חדשים.

כמה מילות הקדמה: קודם פנייתן של בנות צלפחד (במדבר כ"ז), היה הבן יורש את אביו, והבת אינה יורשת את אביה. ברקע הלכה זו: ירושה בתורה היא ירושה נחלה, והיא מהווה המשכיות לאב ולמשפחה. הבת עומדת לעבור למשפחה אחרת בנישואיה, ובמובן זה המשכיות האב מתפוגגת¹². בנות צלפחד חידשו שבמצב בו איש מת ללא בנים, הנחלה עוברת אל בנותיו, ולא אל ענף אחר - אחיו, דודיו וכן הלאה. כעת השאלה מתייחסת למצב, שבתחילתו יש לאב בן ובת, כך שהבן אמור לרשת, לא הבת. והנה, מת הבן היורש, אך השאיר אחריו בת. כעת, בת הבן (הנכדה) יורשת את אביה. עם זאת, לצידה נמצאת ביתו של המת, והשאלה היא מהו מעמדה? טוענים הצדוקים ששתי הבנות - הנכדה והבת יורשות יחד. מנגד - מכריז רב הונא בשמו של רב: 'אפילו נשיא בישראל פוסק כן - אין שומעים לו'. בהמשך מתואר וויכוח בין חכמי ישראל לבין הצדוקים בשאלה זו, ומשהוכרע הוויכוח קובעים החכמים יום טוב ביום בו הוכרע - ארבעה ועשרים לחודש טבת!

ויכוח עקרוני מתנהל בין החכמים לבין הצדוקים, ובשורות הבאות ננסה לעמוד על טיבו. טענת הצדוקי הזקן המובא בסיפור היא שאם נכדה יורשת, קל וחומר שתירש הבת. מנגד - רבן יוחנן בן זכאי מדמה את עמדתם לעמדת ענה בן צבעון, בנו של שעיר אשר בא על אמו והוליד ממנה את אהליבמה. מה יש בדימוי זה? מהן הנחות היסוד של הצדוקים? מהי הנחת היסוד של חכמי ישראל?

כאמור, טענת הצדוקים היא שישנו קל וחומר: "ומה בת בנו הבאה מכוח בנו תירשנו, בתו הבאה מכוחו לא כל שכן" - באופן פשוט טענתם הגיונית. מן העבר האחד עומדת נכדה של המת, מן העבר השני בת, ואכן גדול כוחה של הבת, הבאה מכוח אביה המת, מכוח הנכדה, הבאה מכוח בנו. אם הנכדה יורשת, קל וחומר שתירש הבת!

חכמי ישראל, לעומת זאת, טוענים: "בן קודם לבת, כל יוצאי יריכו של בן קודמין לבת". כאשר יש לאדם בן ובת - הבן יורש את אביו¹³. כאשר מת הבן, קודמים צאצאיו ליורשים אחרים, ובכללם הבת. במקרה שלנו 'יוצאי ירכו' היא בת הבן המשמשת כנציגה לאביה, ובנוכחותה היא משמרת את נוכחותו. באיזו ציוריות ניתן לדמיין את הנכדה אומרת - אני נציגה של אבא, אני מנכיחה אותו, הוא ממשיך להתקיים בתוכי, ואת תביעתו אני תובעת.

התיאור המזהה "הוא ענה אשר מצא את הימם במדבר" כמו מצביע לאחור ואומר - 'הוא ענה הנזכר בפסוקים הקודמים'.

¹² להרחבה ראה עיונו לפרשת פנחס - 'מהפכה שקטה'.

¹³ לעובדה זו הצדוקים מסכימים, שהרי היא מפורשת בכתב, והם מקבלים את התורה שכתב.

לה עבר, אך אין לה עתיד. לבסוף, בתיאור משפחת אהליבמה, אחרי שכבר צוין אביה, ענה, שב הכתוב ומתארה כ'בת ענה', וכמו מצביע על עמדה רוחנית ונפשית של אישה המחוברת בטבורה אל אביה.

כל אלו הם ביטויים לחיבור חזק שהיה למשפחה זו אל העבר, באופן שאינו מאפשר להם ללכת קדימה, לפרוץ ולהעמיד עתיד משמעותי.

ומן התלמוד

אמר רב הונא אמר רב: כל האומר תירש בת עם בת הבן, אפילו נשיא שבישראל - אין שומעין לו, שאינן אלא מעשה צדוקין; דתניא: בארבעה ועשרים בטבת תבנא לדיננא, שהיו צדוקין אומרים: תירש הבת עם בת הבן, נטפל להן רבן יוחנן בן זכאי, אמר להם: שוטים, מנין זה לכם? ולא היה אדם שהחזירו דבר, חוץ מזקן אחד שהיה מפטפט כנגדו ואומר: ומה בת בנו הבאה מכוח בנו תירשנו, בתו הבאה מכוחו לא כל שכן! קרא עליו את המקרא הזה: אלה בני שעיר החורי יושבי הארץ לוטן ושוכל וצבעון וענה, וכתוב: אלה בני צבעון ואיה וענה? אלא, מלמד שבא צבעון על אמו והוליד ענה. ודלמא תרי ענה הווי! אמר רבה... אמר קרא: הוא ענה, הוא ענה דמעיקרא¹¹. (בבא בתרא ט"ו, ע"ב).

¹¹ תרגום כמעט מילולי ופירוש: אומר רב הונא בשם רב: כל האומר תירש ביתו של מת, יחד עם בת בנו של המת (במצב שבנו שהיה אמור לרשת אותו מת, ונשארה ביתו של הבן - נכדת המת) אפילו אם הוא נשיא בישראל - אין שומעין לו, מכיוון שעמדה זו מוגדרת כ'מעשה צדוקים'; תימוך מן הברייתא לאמירה זו: בארבעה ועשרים בטבת שבנו לדין, אחרי שהיו צדוקים אומרים: תירש הבת עם בת הבן, נטפל להן רבן יוחנן בן זכאי, אמר להם: שוטים, מנין זה לכם? ולא היה אדם מן הצדוקים שהשיבו דבר, חוץ מזקן אחד שהיה מפטפט כנגדו ואומר טענה של קל וחומר: ומה בת בנו שכוחה חלש, שהרי היא באה מכוח בנו של המת יורשת, בתו הבאה מכוחו של המת לא כל שכן שתירש! קרא ר' יוחנן ושייך אליו את המקרא הזה: (בראשית ל"ו) "אלה בני שעיר החורי יושבי הארץ לוטן ושוכל וצבעון וענה", וכתוב: (בראשית ל"ו) "אלה בני צבעון ואיה וענה"! קשה - מהו היחס שבין ענה המתואר כאחיו של צבעון לבין ענה המתואר כבנו של צבעון? אלא, מלמד שבא צבעון על אמו והוליד את ענה, וממילא ענה הוא בנו, אבל הוא גם אחיו מן האם. על פירוש זה שואלת הגמרא - שמא שני אנשים הם שנקראו ענה, ולא מדובר על אותו אדם? אמר רבה... אמר קרא: (בראשית ל"ו) "הוא ענה", תוספת

דומה, שהשוואה זו בין ענה שבספר בראשית לבין הצדוקים מכילה משמעות נוספת. ברקע - שאלה: 'מה מביא את צבעון ללכת אחורה, לא לראות את התנועה קדימה, את ההתחדשות?' דומה שכך הוא הדבר: התחדשות פירושה - 'יש בתוכי משהו שלא היה קיים קודם לכן'. במהותה, היא מושתתת על קיומו של עולם פנימי, על התרחשות שיש לה זיקה לנשמה, לנפש ולחיים. כאשר תוקף החיים חלש, אזי אין מנוע שיכול ליצור עבורם עתיד משמעותי. במילים אחרות - היכולת לחלום, להניע את העולם קדימה, נעוצה במידה רבה באמון שיש לאדם - במשמעות החיים. העתיד בנוי במידה רבה על איכויות ההווה, על כוח היצירה שבו, המאפשר התמלאות וצעידה הלאה. כאשר פנימיות החיים אינה קיימת, אין תנועת חיים שתעמיד את המציאות, אין באמת לאן ללכת, אין באמת עתיד, והתוצאה היא - התרפקות על העבר¹⁵.

חכמים קובעים יום טוב בשעה שהוכרעה הלכה זו - כנגד הצדוקים, מפני שהם רואים במחלוקת בנושא הירושה פתח למחלוקת רחבה יותר שהייתה להם עם הצדוקים. ה'יחס אל העבר' משמש כקצה חוט לתפישת עולם שלימה שהייתה לצדוקים, ביחס לשורה ארוכה של נושאים. הצדוקים האמינו בתורה שבכתב, אבל לא בתורה שבעל פה. לא האמינו בכוחם של החכמים לחדש, לעמוד מול תורה שבכתב, ליצור, ולצקת בה את תביעת החיים. הצדוקים גם לא האמינו בהישארות הנפש, בחיים שיש להם עתיד והמשכיות. במובן זה מותח רבן יוחנן בן זכאי חוט מקשר בין משפחת אהליבמה לבין עמדת הצדוקים, תוך שהוא מספר על חוסר התקווה המשותף לשניהם.

ומנגד, עמדה הנטועה בהווה ובעתיד, ומנקודת מוצא זו זוכרת את העבר, רואה אותו כחלק מן הסיפור, שבלעדיו לא היו מתקיימים לא ההווה וגם לא העתיד. עבר שכזה

מושתתים על המשכיות לדורות הקודמים המתקיימת באופן חי בליבותיהם של הדורות הבאים, הצורבים ברוחם את צוואת הראשונים, ומחיים אותם בדרכם וברוחם גם יחד. המחשה לביטוי נוסף לעיקרון זה: בציווי לחלק את הארץ "לשמות מטות אבותם" - על שם האבות שכבר מתו, וכעת, לאחר מותם הם זוכים בנחלה. ווריאציות שונות הן בגמרא בבבא בתרא קט"ז, להבין עמדה זו. להרחבה - ראה עיונו על פרשת פנחס - 'מהפכה שקיטה'.

¹⁵ במובן זה ניתן לקשור את מעשהו של צבעון הבא על אמו, כסוג של 'תסביך אדיפוס' - רצון לתפוס את מקום האב ולזכות באהבה הבלעדית של האם. כל זה נובע מניסיון למלא את החוסר, שיש למי שאינו מסוגל לתפוש את עצמו כישות חדשה הפועלת בעולם, ולהעמיד את משפחתו ואת דרכו המיוחדת. סופו של איש כזה איננו רק התרפקות על העבר, אלא חורבן, מפני שהחוסר וההיעדר לא יניחוהו לנפשו.

מ'ענה' ועד הצדוקים

נחזור אל תשובת רבן יוחנן בן זכאי הקושר את עמדת הצדוקים אל עמדתו של צבעון הבא על אמו. כבר הערנו על התכונה המשתקפת בפעולה זו, ובאופן רחב יותר במשפחת אהליבמה - החזרה לאחור. הימנעות מהליכה קדימה, תוך בריחה מן ההתמודדות עם העתיד ועם האתגרים המקופלים בו. תחת זאת הם מתרפקים על העבר, על דורות שכבר אינם. באופן ציורי, הכותרת 'אלה תולדות עשיו' הופכת להיות סיפור של שושלת, שתנועת החיים הצרובה בה היא החזרה לאחור, בזיכרון ובהתרפקות על העבר. השוואת עמדת הצדוקים אל סיפור הולדתו של ענה, כמותה כהצבעה על עמדה דומה בעולמם, על עולם רוחני ללא תנועה של חיים.

היכן משתקפת עמדה זו בעמדתם של הצדוקים בירושת הבת?

דומה שכך היא ההשוואה: הצדוקים רואים את בת בנו של המת כבעלת זכויות - מכוח אביה. כבת, היא באה בשמו, אבל אין לה באמת כוח להיות לו לפה. עם המוות אביה איבד את נוכחותו, והיא, כביתו, צוברת את זכויותיו. מבחינתם, ירושה היא עיסוק במוות, חזרה אל מה שנותר מן המת ושימוש בו. במובן זה מדמה רבן יוחנן בן זכאי את הצדוקים, כמי שבאים למקומו של המת, ובירושתם הם מתרפקים עליו, מקבלים חיות ממנו - כמות שהוא. לעמתם, מבינים החכמים את הלכות ירושה - כהקמת שם המת, כהמשך דרכו אל עבר העתיד. הבת באה בשם אביה, והיא כמו מעמידה אותו בחיים, הופכת להיות לו לפה. ירושה לטעמם היא המשכיות. הדור הבא לוקח אחריות על המציאות, על העולם שעמד עד כה לרשות הוריו, והוא הולך קדימה, חי קיים ויוצר, ובתודעתו הוא מקיים את הדורות הקודמים, מביא אותם למקומות אליהם הם לא הצליחו להגיע¹⁴.

¹⁴ בעיונו בפרשת פנחס הערנו על החידוש המושגי שהתחדש בעקבות בקשת בנות צלפחד. לא רק זכויות לבת במקום שאין בן, כי אם תפישת עולם חדשה, בסיס חדש להלכות ירושה. קודם לכן יוחסה הירושה אל האנשים הנמנים - יורשי הארץ, והנושא האחד היה - קריאת שם המת על נחלתו - כצעד קטגורי ומשפטי במסגרתו יש למת המשכיות. במובן זה הפנייה הייתה אל 'אנשים', לא אל 'נשים' שאחיותן היא רופפת. בנות צלפחד הביאו עמדה נוספת, חדשה, אל הלכות ירושה. ערוץ בו מתקיימת המשכיות אחרת, בהתאמה לעמדתה הפנימית של הבת. כבנותיו של צלפחד - הן היו חדרות בתודעה של המשכיות לאביהן, וברצון נקי להעמיד את שמו בעולם. מכאן ואילך הלכות ירושה

הוא מעיין חי ומפכה, מקור להשראה, המניע את האדם
ואת העולם אל העתיד ואל התקווה גם יחד.

*
* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב שמעון קליין, תשל"ה
* עורך: מתנאל בן אבי
* *****
* בית המדרש הווירטואלי
* מיסודו של
* The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
* האתר בעברית: <http://vbm.etzion.org.il>
* האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
* משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
* דוא"ל: office@etzion.org.il
* *****